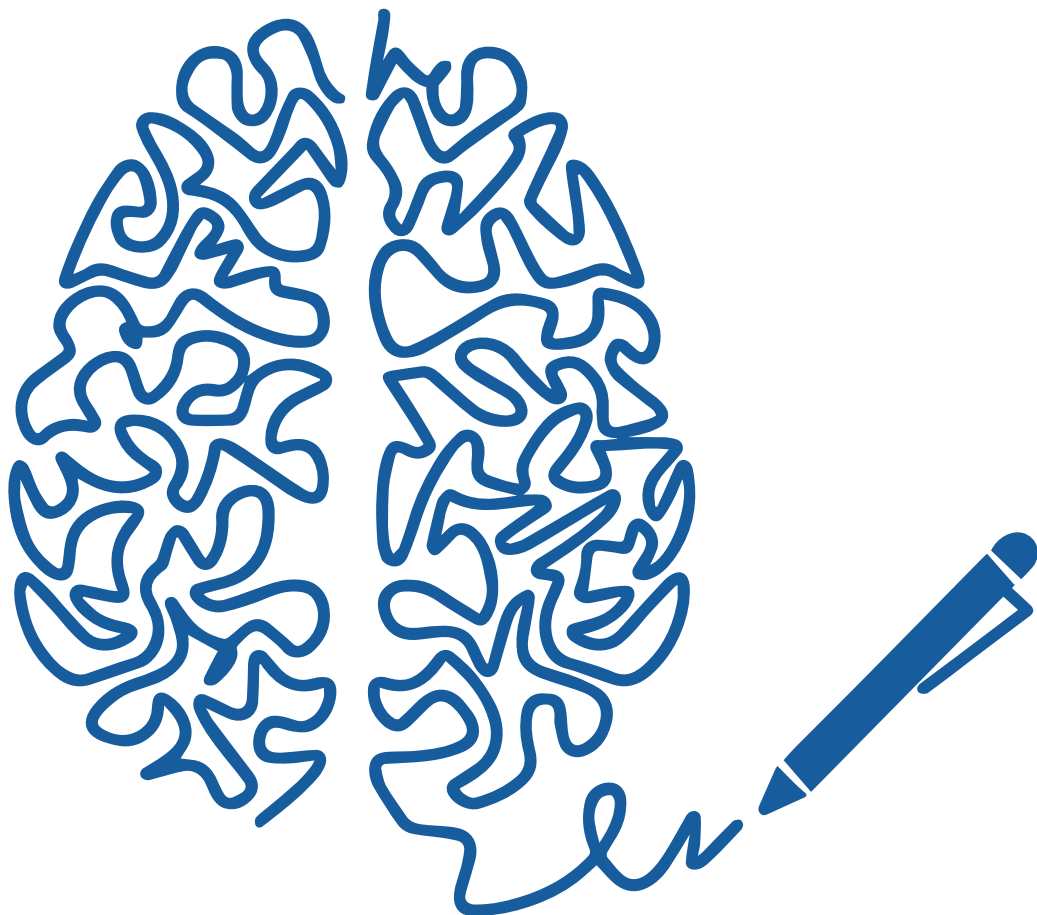

Motståndanda

Olof Petersson

Motståndsanda

Olof Petersson

Generaldirektörens förord

Myndigheten för psykologiskt försvar (MPF) har till uppgift att leda arbetet med samordning och utveckling av myndigheters och andra aktörers verksamhet inom Sveriges psykologiska försvar. MPF erbjuder stöd till myndigheter, kommuner, regioner, företag och organisationer samt bidrar till att stärka befolkningens motståndskraft.

En viktig del i myndighetens uppdrag är att följa, beställa och förmedla forskning och annan kunskapsutveckling i frågor som rör psykologiskt försvar.

Det är författaren som ensam ansvarar för rapportens innehåll och slutsatser.

Solna, december 2022

Magnus Hjort

Vikarierande generaldirektör för Myndigheten för psykologiskt försvar

Författarens förord

Medborgarna får allt större samhällsansvar. Samhället riskerar att utsättas för stora påfrestningar. Med motståndssanda avses den enskilde medborgarens mentala beredskap att ta ansvar i en krissituation.

Motståndssanda kan analyseras genom den typ av medborgarundersökning som först genomfördes av Maktutredningen. Denna rapport utvecklar hur man kan mäta och analysera medborgarnas motståndssanda.

Samtidigt med denna rapport publiceras rapporten "Befolkningens motståndskraft". Dessa två skrifter hänger samman. Motståndskraft är ett bredare begrepp. Motståndssanda är visserligen bara ett av flera element i motståndskraft men det är en mycket viktig beståndsdel i landets samlade försvarsförmåga.

Min förhoppning är att denna rapport ska kunna få en praktisk användning, inte minst som utgångspunkt för empiriska undersökningar. En ny medborgarundersökning skulle kunna knyta an till Maktutredningens mätningar och läggas upp så att det blir möjligt att systematiskt följa motståndssandans variationer över tid och mellan olika samhällsgrupper.

Jag vill tacka Karin Busch, Magnus Hjort, Michele Micheletti och Jan Teorell för synpunkter på innehållet.

Stockholm i oktober 2022

Olof Petersson

Innehållsförteckning

Generaldirektörens förord	2
Författarens förord	3
Medborgarnas samhällsansvar	6
Samhällsansvar med förhinder	9
Samhällskriser	12
Demokrati: sårbar och stridbar	15
Motståndssanda	16
Försvarsvilja	17
Medborgarnormer	20
Att mäta motståndssanda	25
Motståndssanda: orsak och verkan	27
Undersökningens genomförande	30
Referenser	35

Medborgarnas samhällsansvar

Medborgarskapets betydelse framgår av lagen om svenskt medborgarskap. Det svenska medborgarskapet är ett "rättsligt förhållande" mellan medborgaren och staten som medför "rättigheter och skyldigheter" för båda parter. Medborgarskapet "förenar alla medborgare" och står för "samhörighet med Sverige". Medborgarskapet representerar det "formella medlemskapet" i det svenska samhället och är en grund för folkstyrelsen.¹

Medborgarskapet i denna rättsliga betydelse manifesteras i rätten att inneha ett svenskt pass. Svenskt medborgarskap är också förutsättningen för ett antal rättigheter, exempelvis att ha rösträtt och vara valbar till riksdagen.

Men bland dem som är fast bosatta i Sverige finns även de som saknar svenskt medborgarskap, exempelvis personer med uppehållstillstånd. De flesta rättigheter och skyldigheter gäller även dessa personer. Även om det inte rör sig om ett "formellt" medlemskap så kan man tala om ett reellt medlemskap. Man skulle här kunna göra en åtskillnad mellan statsmedborgarskap och samhällsmedborgarskap. En del personer är i realiteten samhällsmedborgare även om de formellt sett inte har svenskt medborgarskap. I det följande används begreppet medborgare i denna utvidgade betydelse. Det centrala är att medborgarskapet innebär att vara en samhällsmedlem med såväl rättigheter som skyldigheter.

Medborgarskapets innebörd är inte statisk. Historien visar hur landets invånare genom en lång, ofta konfliktfylld, process fått fler rättigheter men också fler skyldigheter. Man kan tala om en utveckling från undersåte till medborgare. Enligt ett ofta åberopat schema växer medborgarskapet successivt fram genom en serie juridiska, politiska och sociala rättigheter.² Kvinnornas frigörelse är ett tydligt exempel på denna process.

Ända fram till för ett halvsekel sedan var svenskarnas medborgerliga rättigheter snarast underförstådda än uttryckligen reglerade. Med den nya regeringsformen 1974 inleddes en utbyggnad av konstitutionellt garanterade fri- och rättigheter. Rättighetskatalogen i regeringsformens andra kapitel kompletteras av Europakonventionen och EU:s rättighetsstadga.

Med rättigheter följer makt och med makt följer ansvar. Medborgarnas makt och samhällsansvar blev ett centralt tema för Maktutredningen i slutet av 1980-talet. Utredningen kom fram till slutsatsen att medborgarnas förmåga att ta ansvar för sitt samhälle hade ökat. Undersökningarna av hur svenskarna såg på sina möjligheter att påverka sin situation och sitt samhälle visade att utvecklingen gick i riktning mot stigande självständighet, engagemang och kompetens.³

Med denna utveckling följer ökade krav och förväntningar på den enskilde medborgaren. Frågan är vad som vid en given tidpunkt kan betraktas som "en god medborgare". Sådana normer för det goda medborgarskapet kan vara frivilliga och individuella. När många delar samma uppfattningar om hur bör man agera som medlem i ett större kollektiv kan man tala om en medborgaranda (*civility*). Att exakt uppskatta förekomsten av en sådan medborgaranda kan vara vanskligt. Det rör sig ofta om latent uppfattningar som kommer till öppet uttryck först i en akut situation. Ett sådant exempel är hur enskilda personer ställde upp för främmande människor som tvingades gå till fots långa sträckor när kollektivtrafiken i Stockholm stängdes ner efter terrorattentatet på Drottninggatan 2017. Ett annat exempel är de många frivilliga som bidrog under de stora skogsbränderna 2018.

Men det finns också medborgarnormer som formulerats i myndigheters föreskrifter och andra rättsregler. Vissa av dessa har formen av anvisningar, råd och rekommendationer. Det handlar då om offentligt uttryckta normer som saknar straffsanktioner mot personer som inte följer normerna (*soft law*). Andra är tvingande för den enskilde och har formen av rättsligt grundade skyldigheter (*hard law*).

Barn som är bosatta i Sverige har rätt till utbildning och nästan alla barn har också skolplikt. Skolplikt innebär att barn ska delta i skolans verksamhet.⁴ Totalförsvarsplikten omfattar alla mellan 16 och 70 år som är bosatta i Sverige. Den omfattar värnplikt inom militären, civilplikt inom till exempel räddningstjänsten, och allmän tjänsteplikt som gäller vid höjd beredskap.⁵ Allmän vittnesplikt innebär en skyldighet att vittna i domstol om åklagaren eller den misstänkta personen och hans eller hennes försvarare anser att det behövs.⁶

Hanteringen av coronapandemin riktade fokus på den enskilda medborgarnas ansvar. Sveriges frivilliglinje utgick från smittskyddslagens bestämmelser om den enskildes ansvar. En rubrik i smittskyddslagen lyder: "Den enskildes skyldighet att förebygga smittspridning." I den centrala paragrafen heter det: "Var och en skall genom uppmärksamhet och rimliga försiktighetsåtgärder medverka till att förhindra spridning av smittsamma sjukdomar."⁷ Bakgrunden till dessa lagbestämmelser var att en utredning hade argumenterat för ett perspektivskifte i synen på förhållandet mellan myndigheter och medborgare. Förslaget till en ny lag lade stor vikt vid etiska och principiella synpunkter. Man utgick från att "smittskyddsarbetet måste vara förankrat i en humanistisk människosyn". Viktiga inslag var principerna om alla människors lika värde samt den enskilda människans värdighet och självbestämmanderätt.⁸

I förslaget till framtida inriktning av totalförsvaret utgick Försvarsberedningen från att den enskildes eget ansvarstagande utgör en viktig del av samhällets samlade förmåga att motstå och lindra konsekvenser av allvarliga störningar i samhällets funktionalitet. Försvarsberedningen ansåg att den enskilde bör ha ett ansvar givet de omständigheter som råder i kris och krig och föreslog att individen ska ha en beredskap för att klara sin egen försörjning och omsorg under en vecka utan stöd från det offentliga. Det förutsattes därmed att människor samarbetar med varandra för att klara den egna försörjningen och säkerheten.⁹ Broschyren *Om krisen eller kriget kommer* delades ut till alla hushåll 2018 för att ge praktiska råd om hur man kan klara sig själv och sina närmaste i en krissituation. Dagens försvarsplanering utgår från ett ännu längre tidsperspektiv. Utgångspunkten för planeringen av totalförsvaret är att under minst tre månader kunna hantera en säkerhetspolitisk kris i Europa och Sveriges närområde som innebär allvarliga störningar i samhällets funktionalitet samt krig under en del av denna tid.¹⁰

Dessa förändrade relationer mellan medborgare och myndigheter innebär inte bara ökat ansvar för de enskilda utan ställer större krav på myndigheterna. Förutsättningen är att det finns tydliga och kända regler. Myndigheternas kommunikation är avgörande. Det måste framgå klart vad medborgaren förväntas göra och när denna skyldighet träder in. Den enskilde måste också ha rimliga förutsättningar och resurser för att utföra sina uppgifter. För att ett system med medborgaransvar ska fungera krävs också en kontinuerlig uppföljning och utvärdering av medborgarnas och myndigheternas regelefterlevnad (*compliance*).

Även om utvecklingen har varit särskilt markant i Sverige är den ökade betoningen på medborgarnas ansvar inte unik. I internationell samhällsforskning finns ett stigande intresse för *citizen norms*.¹¹ Inom en forskningsinriktning är *responsibilization* ett centralt begrepp.¹² Förhållandet mellan medborgare och myndigheter kan också analyseras i termer av förtroende och tillit. Det är vanligt att mäta medborgarnas förtroende för myndigheterna. Men här aktualiseras också den omvända relationen, nämligen myndigheternas förtroende för medborgarna.

Samhällsansvar med förhinder

Samhällsansvar i lagstiftning och policydokument formuleras vanligen som en norm, målsättning, förutsättning eller ett ideal. Som alltid kan det finnas en större eller mindre klyfta mellan ideal och verklighet. I själva verket finns det starka krafter och mekanismer som hindrar eller försvårar att medborgarna tar samhällsansvar. En del av dessa hinder formuleras ibland i värderande ordalag. Det rör sig i sådana fall om en kombination av verklighetspåståenden och värderingar som går ut på att medborgarna inte kan, vill eller bör ta ett samhällsansvar. Sådana föreställningar måste tas på allvar. De kan bilda utgångspunkt för en undersökning av faktorer som underlättar eller försvårar medborgarnas samhällsansvar.

Rättigheternas stormarknad

Begreppet medborgarskap brukar definieras som en uppsättning rättigheter och skyldigheter. I praktiken hamnar rättigheterna lätt i förgrunden och skyldigheterna i bakgrunden. Regeringsformens andra kapitel om grundläggande fri- och rättigheter är inriktat på att stärka den enskilde individens ställning i förhållande till den offentliga makten. Sociala rättigheter har ofta karaktären av förmåner som ger den enskilde rätt till ekonomisk ersättning i vissa livssituationer.

Medborgarskapet har alltså två olika sidor. Rättigheter utgör den lätta delen. Skyldigheter innebär däremot förpliktelser och kan för den enskilde betyda kostnader och uppoffringar. Samma asymmetri finns i den politiska processens kollektiva beslutsfattande. Det är enklare att få stöd för utgiftsökningar än skattehöjningar.

Om skyldigheterna helt negligeras förvandlas medborgarskapet till en rättigheternas stormarknad. Den enskilde reduceras till en kravställande individ som förväntar sig att kunna välja och vraka i ett stort och växande utbud av skattefinansierade erbjudanden.

Balansen, eller i detta fall snarare obalansen, kan spåras i såväl i lagstiftning som offentlig debatt. En viktig aspekt är dessutom hur medborgarna själva uppfattar sina skyldigheter. Detta är en kärna i begreppet medborgarnormer. Vad är det närmare bestämt som utgör en god medborgare? Medborgarnas uppfattningar om det goda medborgarskapet kan undersökas på ett systematiskt sätt.

Det kollektiva handlandets logik

Utvecklingen mot ökat medborgaransvar kan också föranleda demokratiteoretiska reflektioner. Tillspetsat kan man tala om en demokratiparadox. Genom den representativa demokratin delegerar medborgarna makt till politikerna. Medborgaransvar innebär att politikerna delegerar tillbaka en del av denna makt till medborgarna. Varför ska väljarna behöva gå denna omväg? Varför kan de inte ta själva ta sitt samhällsansvar, utan statliga förmaningar? Svaret ligger i det sociala samarbetets inbyggda dilemman. Vissa typer av handlingar blir meningsfulla under förutsättning att man kan lita på att också andra samhällsmedlemmar handlar på samma sätt. Jag betalar skatt under förutsättning att också andra betalar skatt. Statliga regler blir ett sätt att erbjuda en lösning på detta slags samarbetsproblem.

I samhällsforskningen har detta samspel mellan individ och kollektiv beskrivits som en form av sociala dilemman. Frågan är hur en rationellt handlande individ ska handla i ett val där egenintresset står mot kollektivets gemensamma intressen. I flera situationer kan det vara rationellt att låta egenintresset styra valet. Men det finns också omständigheter som gynnar kollektivt handlande. Hit hör exempelvis ömsesidighet och förtroende.¹³

Ju mer säker var och en är hur den andre resonerar, desto bättre går det att hantera detta slags sociala dilemman. Därför kan det vara av stor betydelse hur den enskilde medborgaren bedömer hur andra

medborgare följer samhällets normer. En undersökning om medborgarnas samhällsansvar bör därför också ställa frågor om medborgarnas bedömningar av andra medborgares samhällsansvar.

Fruktan för frihet

Demokratisering innebär en utveckling från undersåte till medborgare. Den enskilde individens frihet vidgas genom rösträtt, jämställdhet och grundläggande fri- och rättigheter. Men ökad frihet innebär också ökat ansvar. Friheten kan därför vara tung att bära. En del individer kan reagera genom osäkerhet och rädsla. Socialpsykologen Erich Fromm talar om en fruktan för frihet.¹⁴

Den enskilde medborgarens beredskap att fullgöra sina demokratiska skyldigheter kan förändras över tid och skilja sig mellan olika grupper i samhället. En empirisk undersökning av medborgarnas samhällsansvar bör därför analysera hur individerna följer samhällets normer. Det är inte alltid praktiskt möjligt att mäta den faktiska regelefterlevnaden i olika livssituationer. En viktig aspekt som däremot är fullt mätbar är individernas egna bedömningar av i vilken mån som de själva följer normerna för vad som utgör en god medborgare.

Inlärd hjälplöshet

Inlärd hjälplöshet är ett begrepp som myntades i samband med ett psykologiskt experiment. Individer som försattes i en situation som de inte kunde kontrollera reagerade genom depression och vanmakt.¹⁵ En sådan psykologisk process kan bli självförstärkande. Maktutredningen talade exempelvis om "vanmaktens cirklar".¹⁶

Uttrycket inlärd hjälplöshet har också använts i svensk inrikesdebatt. Från borgerligt håll gjordes gällande att den socialdemokratiska välfärdspolitiken hade lett till bidragsberoende och minskat ansvarsmedvetande.¹⁷ Man hänvisade bland annat till psykologen David Magnusson.¹⁸

Inlärd hjälplöshet skulle kunna vara en anledning till att de enskilda individerna inte anser sig kunna eller behöva ta ansvar i olika livssituationer. Tilltron till samhället och den offentliga sektorn kan vara så stark att man bedömer att man inte själv behöver ta några initiativ. Det kan vara bekvämt att förutsätta att myndigheterna löser problemet.

Förekomsten av inlärd hjälplöshet kan delvis undersökas genom empiriska undersökningar. En central fråga gäller medborgarnas uppfattningar om fördelningen mellan kollektivt och individuellt ansvar, både hur denna ansvarsfördelning bör se ut och hur den faktiskt ser ut.

Samhällskriser

"Vad skulle du göra om din vardag vändes upp och ner?" Denna fråga inledde MSB:s broschyr till hushållen 2018. Därefter nämndes några exempel på samhällskriser: "Ett förändrat klimat kan göra att översvämningar och skogsbränder blir vanligare. Händelser i omvärlden kan ge brist på vissa livsmedel. Störningar i viktiga it-system kan påverka elförsörjningen."¹⁹

Att utvidga dessa exempel på kriser till en fullständig förteckning låter sig knappast göras. Det ligger i sakens natur att kriser kan uppstå snabbt och oförutsett. Svensk krisberedskap bygger ändå på en planering som utgår från ett antal scenarier och tänkbara hot och risker. I budgetpropositionen för 2015 bedömde regeringen att målen för krisberedskapen bör förtydligas. Regeringen redovisade för riksdagen att målen för krisberedskapen bör vara:

- att minska risken för olyckor och kriser som hotar Sveriges säkerhet, samt
- värna människors liv och hälsa samt grundläggande värden som demokrati, rättssäkerhet och mänskliga fri- och rättigheter genom att upprätthålla samhällsviktig verksamhet och hindra eller begränsa skador på egendom och miljö då olyckor och krissituationer inträffar.²⁰

Med utgångspunkt i dessa mål beslutade av riksdag och regering formulerade MSB ett antal skyddsvärden, som enligt myndigheten borde vara utgångspunkt för samverkan och ledning vid samhällsstörningar:

- *Människors liv och hälsa.* Fysisk och psykisk hälsa hos dem som drabbas direkt eller indirekt av en händelse. Omfattar alla människor som har Sverige som hemvist eller uppehåller sig i Sverige eller är svenska medborgare och uppehåller sig utomlands. Människor i andra länder som inte är svenska medborgare eller som inte har Sverige som hemvist omfattas i vissa fall.
- *Samhällets funktionalitet.* Funktionalitet och kontinuitet i det som direkt eller indirekt starkt påverkar samhällsviktig verksamhet och därmed får konsekvenser för människor, företag och andra organisationer.
- *Demokrati, rättssäkerhet och mänskliga fri- och rättigheter.* Människors tilltro till demokratin och rättsstaten samt förtroende för samhällets institutioner och det politiska beslutsfattandet, ledningsförmåga på olika nivåer, avsaknad av korruption och rättsövergrepp.
- *Miljö och ekonomiska värden.* Miljön i form av mark, vatten och fysisk miljö, biologisk mångfald, värdefulla natur- och kulturmiljöer samt annat kulturarv i form av fast och lös egendom. Ekonomiska värden i form av privat och offentlig lös och fast egendom samt värdet av produktion av varor och tjänster.
- *Nationell suveränitet.* Kontroll över nationens territorium och över de politiska beslutsprocesserna i landet samt säkrande av nationens försörjning med förnödenheter. Nationell suveränitet kan ses som en förutsättning för att kunna värna övriga värden.

MSB menade att värdena i grunden är likvärdiga, men att man beroende på sammanhang kan behöva prioritera mellan dem.²¹

Förordningen om statliga myndigheters beredskap innehåller en definition av begreppet "fredstida krissituation", som bygger på fyra element:²²

- Avviker från det normala
- Drabbar många människor, stora delar av samhället eller hotar grundläggande värden,

- Innebär en allvarlig störning eller en överhängande risk för en allvarlig störning av viktiga samhällsfunktioner
- Kräver samordnade och skyndsamma åtgärder från flera aktörer

I händelse av krig utsätts samhället för särskilt allvarliga påfrestningar. Kraven på snabba och ingripande beslut blir då extra stora. Regeringsformen innehåller särskilda regler som träder i kraft i krig och krigsfara.²³ Regeringen kan besluta om höjd beredskap; i krig råder högsta beredskap. Då mobiliseras totalförsvaret, en serie fullmaktslagar träder i kraft och det råder allmän tjänsteplikt.²⁴

Hoten mot Sveriges säkerhet finns redan i fredstid. Man talar om hybridhot eller gråzonshot. Det rör sig om antagonistiska hot med icke-militära medel.²⁵ Försvarsmaktens militärstrategiska doktrin exemplifierar.²⁶

- *Politiska medel*, till exempel politiska påtryckningar och fientlig retorik, politisk påverkan via annat land, stöd till utvald politisk inriktning.
- *Diplomatiska medel*, till exempel diplomatiska restriktioner, persona non grata, ultimatum.
- *Ekonomiska medel*, till exempel sanktioner, handelskrig, marknadspåverkan, inflytande över strategisk infrastruktur, ekonomiskt stöd till ytterlighetsrörelser.
- *Psykologiska medel*, till exempel maktdemonstrationer, hot och skrämelse.
- *Information*, till exempel desinformation, propaganda, cyberaktivism, cyberintrång, kompromettering av beslutsunderlagsdata.
- *Subversiva metoder*, till exempel iscensättning av kriminalitet och social oro, cyberangrepp, sabotage, infiltration.
- *Militära medel*, till exempel gränskränkningar, specialoperationer, blockader.

Samhällskriser i fredstid eller i krig berör medborgarna, antingen direkt eller indirekt. "Förmågan till försvar kommer i framtiden liksom hittills att ytterst bero på medborgarnas motstånds- och försvarsvilja", konstaterade en försvarsutredning.²⁷ Det ankommer på många olika samhällsaktörer

och "ytterst enskilda individer" att ha beredskap att agera, fastslog en annan utredning: "Grunden för totalförsvaret utgörs ytterst av Sveriges befolkning. Befolkningens försvarsvilja, motståndskraft och förmåga att hantera en krigssituation är avgörande för att uppnå ett trovärdigt totalförsvaret."²⁸ Medborgarnas agerande har stor eller avgörande betydelse för hanteringen av samhällskriser.²⁹

Demokrati: sårbar och stridbar

Det öppna demokratiska samhället är sårbart. Regeringen har konstaterat att olika slags medel, i såväl fred som i höjd beredskap och ytterst i krig, kan användas för att avsiktligt störa samhällets funktionalitet eller påverka opinioner, beslutsfattare och demokratiska processer.³⁰ Antagonistiska hot utgör en särskild utmaning för öppna demokratiska samhällen med fri åsiktsbildning och en stark rättsstat, påpekade Försvarsberedningen. En motståndare kommer alltid att leta efter svagheter, sårbarheter och sträva efter överraskning.³¹ Ett mål för svensk säkerhetspolitik är därför att värna "förmågan att upprätthålla grundläggande värden som demokrati, rättssäkerhet samt mänskliga fri- och rättigheter".³² Av förarbetena framgår att detta mål är liktydigt med att värna "den demokratiska rättsstaten" och att upprätthålla "tilltron till den demokratiska samhällsmodellen".³³

Men det öppna demokratiska samhället är också stridbart. Demokratin organiserar sitt eget självförsvar. Lagstiftningen förbjuder hets mot folkgrupp och andra hatbrott. Vissa myndigheter och andra samhällsinstitutioner har i uppgift att identifiera, analysera och möta otillbörlig påverkan från främmande makt. Men demokratins förmåga att förvara sig beror ytterst på medborgarnas vilja och förmåga att värna demokratins värden och institutioner. Ytterst betyder det att varje medborgare måste vara bekant med argumenten för och emot demokrati. Demokratins självförsvar kan bara bli verkligt effektivt när det är demokratiskt, det vill säga när demokratiförsvaret har en stark folklig förankring.³⁴

Demokratins folkliga förankring kan ta sig uttryck genom exempelvis tron på demokratins grundläggande värderingar, förtroende för demokratiska institutioner, samhällsengagemang och tolerans. Därmed är det också möjligt att undersöka demokratins folkliga förankring. En viktig del av ett

demokratiskt samhälle är de enskilda medborgarnas beredskap att ta ett samhällsansvar som går utöver egna privata förhållanden.

Motståndanda

Med *motståndanda* avses här den enskilde medborgarens mentala beredskap att ta ansvar i en krissituation. Denna definition är snävare än det bredare begreppet "medborgarnas samhällsansvar". Det är avgränsat till krissituationer och täcker därmed inte normalt vardagsliv och andra aspekter av samhällslivet. Det gäller dessutom endast mental, psykologisk beredskap, inte exempelvis praktiska förberedelser i hushållet. Det handlar slutligen om enskilda individer, inte om organisationer, myndigheter eller andra samhällsaktörer.

Dessa medvetet införda avgränsningar öppnar analytiska möjligheter. Det blir en öppen, empirisk fråga huruvida en mental beredskap också tar sig uttryck i praktiska förberedelser. Man kan också analysera hur benägenheten att ta ansvar i krissituationer samvarierar med andra aspekter av samhällsansvaret. En mätning på individnivå ger också möjligheter att analysera likheter och skillnader mellan olika grupper inom befolkningen.

Begreppets motståndanda har använts i olika sammanhang utan att ges en klar och tydlig definition. Näraliggande begrepp är motståndsvilja och försvarsvilja. "Ett psykologiskt försvar handlar om att säkerställa befolkningens försvarsvilja i fred och motståndsvilja i krig", yttrade statsminister Stefan Löfven i ett tal.³⁵ Försvarsberedningen hade en liknande formulering: "Totalförsvaret bygger därför på befolkningens försvarsvilja, dess engagemang i fredstid och motståndsvilja under höjd beredskap och krig."³⁶

Begreppet motståndanda var centralt i den utredning som låg till grund för den psykologiska försvarets uppbyggnad i början av 1950-talet: "Den centrala uppgiften för utredningen har varit att söka klarlägga vilka åtgärder som i olika hänseenden kunna vara nödvändiga för att trygga befolkningens motståndanda under ett krig."³⁷ Utredningen preciserade: "Motståndandan är en kombination av vilja till motstånd och andlig kraft till motstånd." Man fortsatte: "För motståndsviljan är främst avgörande

att man helhjärtat uppfattar landets sak som sin egen. Men det fordras också att man själv vill medverka i det gemensamma motståndet och ta de risker detta medför. Andlig kraft till motstånd har den som kan behärska den fruktan och ångest, den dragning till apati och panik, som kan komma en person att aktivt eller passivt bidra till uppgivande av motstånd."³⁸

Begreppet motståndsanda var uppenbart inriktat på den krigsrisk, som man vid denna tidpunkt ansåg vara överhängande. Men utredningen pekade också på omständigheter i folkets liv under fred som kunde forma motståndsandan vid ett krigsutbrott. Man nämnde bland annat gemenskapskänsla, solidaritet med samhället, förtroendet för statsledningen och uppskattningen av försvarsresurserna. En av de viktigaste förutsättningarna för en fast motståndsanda, påpekade utredningen, är vetskap om vad som händer.

Motståndsanda blev också det övergripande temat för den kurs som Försvarets brevkola anordnade 1957. Kursen introducerades av statsminister Tage Erlander. Demokrati är styrelse genom diskussion, förklarade Erlander och fortsatte: "I krigstid blir denna sakliga och realistiska inställning av vital betydelse för vår förmåga att värna vår frihet och vårt oberoende. Vi måste alltid räkna med att en fiende i händelse av krig eller krigsfara hänsynslöst försöker utnyttja alla möjligheter att med propagandans olika metoder undergräva vår motståndskraft."³⁹

Försvarsvilja

Utredningen om psykologiskt försvar 1953 fäste tilltro till den vetenskapliga forskningen. Ledande samhällsforskare, främst inom sociologi och statsvetenskap, engagerades av utredningen. Dessa studier utvecklades sedan inom ramen för den nyinrättade myndigheten för Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar och flera forskare krigsplacerades inom det psykologiska försvaret. Utredningen initierade själv en riksomfattande intervjuundersökning, som måste betraktas som en pionjärinsats för sin tid. Undersökningen genomfördes i början av 1952 och omfattade cirka 1 000 personer.

Med tanke på att begreppet motståndsanda fått en så central plats i utredningen skulle man vänta att intervjuundersökningen försökte mäta motståndsandan i befolkningen. Men så blev inte fallet. Den ansvarige forskaren, sociologen Gösta Carlsson, förklarade varför man avstod. Förutsättningen för att mäta begrepp som motståndsvilja och anda var att "det är möjligt att precisera innebörden av dessa uttryck och anvisa metoder att observera och till och med mäta de faktorer som gömma sig bakom dem". Begreppet fick därför inte användas "i alltför vid eller obestämd mening". Gösta Carlsson hänvisade emellertid till att man brukade hänvisa till motståndsanda som en restfaktor eller efterhandsrationalisering, när inte andra förklaringar räckte till.

I stället för att mäta motståndsanda valde man därför "att försöka namnge några psykologiska faktorer som kunna bli av betydelse i ett krig". Sådana betingelser var exempelvis medborgarnas politiska och idémässiga anslutning till det egna samhällsskicket och de egna krigsmålen, deras vilja till personlig krigsinsats, förtroendet för ledningen och tron på de egna resursernas tillräcklighet samt vissa andra psykologiska faktorer, exempelvis den individuella psykiska jämvikten. Opinionsundersökningen 1952 inriktades på allmänhetens uppfattning av det internationella läget och åsikterna om riskerna för Sveriges vidkommande, förtroendet för landets försvarsresurser samt allmänhetens läs- och lyssnarvanor och inställningen till nyhetsförmedling och propaganda.⁴⁰

I stället för motståndsanda blev det centrala begreppet "försvarsvilja". Intervjufrågan fick följande lydelse: "Antag att Sverige anfallas. Anser Ni att vi bör göra väpnat motstånd även om utgången för oss ter sig oviss?" Cirka 80 procent svarade ja, cirka 6 procent nej; resterande svarade att det berodde på omständigheterna eller gav inget svar alls.⁴¹

Detta blev startpunkten för den antagligen längsta mätserien i svensk opinionsmätningshistoria. Frågan om försvarsvilja har, med i stort sett identisk lydelse, ställts under årtionde efter årtionde.⁴²

Enorma resurser har alltså lagts ner för att mäta befolkningens försvarsvilja. Men det egendomliga är att mätserien inte förefaller att ha använts särskilt mycket, vare sig för totalförsvarets beredskapsplanläggning eller för samhällsvetenskaplig forskning.

Det kan bero på ett grundläggande validitetsproblem. När man söker efter en mer teoretiskt grundad definition av begreppet försvarsvilja kan man stöta på formuleringar som att med försvarsvilja avses det som man mäter med intervjufrågan om försvarsvilja. Ett sådant cirkelresonemang ger inte förutsättningar att bedöma validiteten, det vill säga i vilken mån intervjufrågan fungerar som en operationalisering av ett på teoretiska grunder definierat begrepp.

Hur som helst kan man konstatera att mätningarna av försvarsvilja inte fångar begreppet motståndanda. Motståndanda avser den enskilde medborgarens mentala beredskap att ta ansvar i en krissituation. Försvarsvilja handlar om huruvida "vi", underförstått vi i Sverige, bör göra motstånd i händelse av ett väpnat angrepp. Vad som mäts är antagligen främst attityden till officiell svensk försvarspolitik.

Fåfänga försök har gjorts att precisera begreppet försvarsvilja.⁴³ Slutsatsen har inte blivit att ersätta intervjufrågan med något mer precist mätinstrument utan i stället att komplettera de regelbundna opinionsmätningarna med fler intervjufrågor. Undersökningen 2018 avsåg allmänhetens syn på samhällsskydd, beredskap, säkerhetspolitik och försvar. Intervjufrågorna handlade bland annat om synen på Sverige som ett bra land att leva, oro för olika slags risker, sannolikhet för att ett antal olika händelser kommer att inträffa under de närmaste fem åren, hur olika förhållanden påverkar fred och säkerhet i Sverige samt åsikter om Sveriges säkerhetspolitik.⁴⁴

I den internationella undersökningen World Value Survey förekommer en enkel fråga om man är beredd att försvara sitt land.⁴⁵ Sverige utmärker sig, tillsammans med övriga nordiska länder, för en relativt hög försvarsvilja.⁴⁶

Därutöver har några försök gjorts att direkt mäta den enskilde medborgarens beredskap. Ett exempel är en nyttillkommen fråga i en MSB-undersökning 2018: "Antag att Sverige anfalls. Är du då själv beredd att delta i olika uppgifter inom totalförsvaret (det civila eller det militära) utifrån din förmåga och dina färdigheter?"⁴⁷ Det övervägande flertalet svarade jakande på frågan. Behovet av att komplettera mätningen med denna fråga kan ses som en bekräftelse på att den traditionella frågan om försvarsvilja inte mäter den enskilde medborgarens beredskap.

Totalförsvarets forskningsinstitut har tagit initiativ till en enkätundersökning om allmänhetens inställning till totalförsvaret. Frågorna gällde bland annat bedömningar av Sveriges beredskap inom olika områden, oro för att olika händelser kan inträffa, åsikter om försvaret och egen krisberedskap. En allmänt hållen fråga gällde hur rimligt man ansåg det var med personligt ansvar vid kriser och krig. Nio av tio svarade att det var rimligt. Två frågor avsåg egen villighet att delta i Sveriges försvar.⁴⁸

Man kan alltså konstatera att det genomförts flera undersökningar som på olika sätt belyser allmänhetens försvarsvilja och krisberedskap. Däremot har få direkt analyserat medborgarnas motståndanda. Här finns alltså en lucka i dagens kunskapsläge. En ny undersökning ska inte ses som en ersättning utan som ett komplement till tidigare undersökningar.

Medborgarnormer

I internationell samhällsforskning finns numera flera försök att mäta medborgarnas samhällsansvar genom empiriska undersökningar. Ofta handlar det om representativa enkätundersökningar med frågor om olika slags medborgarnormer.⁴⁹ Sverige var tidigt ute med detta slags mätningar. Den första undersökningen gjordes 1987 som en del av Maktutredningen. En utvidgad uppföljning genomfördes 1997 inom ramen för SNS Demokratiråd.

Maktutredningens medborgarundersökning genomfördes hösten 1987. Urvalet omfattade personer i åldrarna 16–80 år som då var fast bosatta i Sverige. Sammanlagt intervjuades cirka 2 000 personer. Huvudresultaten redovisades i en bok 1989 och i utredningens huvudrapport.⁵⁰

Medborgarundersökningen tio år senare genomfördes hösten 1997. Även detta urval bestod av personer i åldrarna 16–80 år som var folkbokförda i Sverige. Antalet intervjupersoner var cirka 1 500. Resultaten redovisades i en rapport 1998.⁵¹

Både 1987 och 1997 ställdes en fråga om vad man ansåg vara viktigt för att vara en god medborgare. Vid det första tillfället nämndes åtta olika områden. Vid uppföljningen 1997 tog undersökningen upp ytterligare åtta

områden. Vid det senare tillfället gjordes ytterligare en viktig utvidgning. Efter att ha fått svara på frågeserien om medborgarnormer ställdes först ett antal frågor om andra medborgares efterlevnad och därefter om den egna efterlevnaden.

Medborgarundersökningens intervjufrågor

A.

Det finns ju olika uppfattningar om vad som är viktigt för att vara en god medborgare. Jag vill därför be Dig titta på de egenskaper som räknas upp på kortet. Om man ser till vad Du själv anser, hur viktigt är det:

Svar på en skala från 0 (inte alls viktig) till 10 (mycket viktigt)

B.

Det finns ju också olika uppfattningar om hur det i praktiken står till när det gäller de saker vi nyss pratat om. I vilken utsträckning tycker Du att följande påståenden ger en riktig beskrivning av de flesta människor här i landet.

Svar på en skala från 0 (helt felaktig beskrivning) till 10 (helt riktig beskrivning)

C.

Jag skulle också vilja fråga i vilken utsträckning följande påståenden ger en riktig beskrivning av Dig själv.

Svar på en skala från 0 (helt felaktig beskrivning) till 10 (helt riktig beskrivning)

Svaren visade att vissa medborgarnormer hade starkt stöd i befolkningen. Det gällde exempelvis att inte fuska med sociala bidrag och ersättningar.

Det stora flertalet ansåg också det också vara viktigt att bilda sig en egen uppfattning oberoende av varandra. Däremot ansåg relativt få att det var viktigt att vara aktiv i föreningslivet.

Vad som är viktigt för att vara en god medborgare	1987	1997		
	Norm	Norm	Andras efterlevnad	Egen efterlevnad
Aldrig fuska med sociala bidrag och ersättningar	–	8,9	4,8	9,2
Bilda sig en egen uppfattning oberoende av andra	9,1	8,8	5,1	7,9
Inte behandla invandrare sämre än infödda svenskar	–	8,4	–	–
Alltid följa lagar och förordningar	8,2	8,0	–	–
Rösta i de allmänna valen	8,7	8,0	–	–
Hålla sig informerad om vad som händer i samhället	8,5	8,0	–	–
Inte vänta på att staten skall lösa problemen utan ta egna initiativ	–	7,9	4,3	6,1
Aldrig försöka smita från skatten	8,1	7,9	5,1	8,5
Vara solidarisk med dem som har det sämre än en själv	8,1	7,8	–	–
Försöka sätta sig in i hur människor med andra åsikter resonerar	–	7,7	4,5	7,1
Utsätta sina egna uppfattningar för kritisk prövning	–	7,6	–	–
Välja sådana varor som är bra för samhälle och natur även om de inte är bäst och billigast för en själv	–	7,2	4,6	6,1
Tänka på andra mer än på sig själv	–	6,3	4,2	6,0
Aktivt söka påverka beslut i samhällsfrågor	–	6,1	3,8	3,3
Vara beredd att bryta mot en lag när ens eget samvete så kräver	5,8	5,8	–	–
Vara aktiv i föreningslivet	5,2	4,9	–	–

Undersökningen 1997 visade att det i flera fall fanns en skillnad mellan normer och efterlevnad. För åtta av områdena ställdes de samtliga tre frågor, det vill säga om norm, andras efterlevnad respektive egen efterlevnad. Genomsnittet för dessa åtta frågor blev:

Norm	7,6
Andras efterlevnad	4,6
Egen efterlevnad	6,8

I allmänhet ansåg man alltså att man relativt hyggligt efterlevde de normer som man accepterade. Däremot fanns det en utbredd uppfattning att andra människor inte följde normerna.⁵²

Medborgarundersökningens uppläggning gör det alltså möjligt att närmare analysera medborgarnormernas dynamik. Att som medborgare följa samhällets normer beror inte bara på den egna viljan och förmågan utan i hög grad också på bedömningen hur andra människor agerar. Kommunikation och bilden av andras beteende är här avgörande. Renodlar man resonemanget kan man urskilja flera tänkbara situationer.

Norm	Andras efterlevnad	Egen efterlevnad	
Låg			Norm okänd eller accepteras inte
Hög	Låg	Låg	Accepterad norm men bristande efterlevnad
Hög	Låg	Hög	Risk att bli ensam förlorare
Hög	Hög	Låg	Fripassagerare
Hög	Hög	Hög	För tillfället fungerande efterlevnad

Medborgarundersökningen visade omedelbart vilka normer som hade starkt och vilka som hade svagt stöd i befolkningen. Tar man alla de tre frågeserierna i beaktande öppnas ytterligare analysmöjligheter. Man kan exempelvis urskilja om det finns normer som är kända och respekterade men som inte efterlevs. Ett annat exempel är det fall när man själv följer en norm men där man har uppfattningen att andra inte följer normen. Detta är en situation som riskerar att undergräva regelefterlevnad och samhällsmoral.

De hittills nämnda analysmöjligheter utgår från att de olika medborgarnormerna analyseras var och en för sig. Men datamaterialet kan också användas för sambandsanalys. Det blir därmed möjligt att urskilja vilka normer som hänger inbördes samman. Dessa sambandsmönster kan i sin tur användas för att urskilja olika dimensioner.

I Maktutredningens medborgarundersökning 1987 urskildes två huvuddimensioner. En dimension handlade om delaktighet, som att hålla sig informerad, bilda sig en egen uppfattning och att gå och rösta. En annan dimension handlade om att följa lagar och regler och att inte försöka smita från skatten.

Dessa två dimensioner återspeglar de två grundläggande elementen i det demokratiska medborgarskapet. En medborgare har både rättigheter och plikter. Å ena sidan har medborgarna möjlighet att delta i samhällslivet och påverka de politiska besluten. Å andra sidan har medborgarna en skyldighet att respektera demokratiskt fattade beslut och att följa lagar och förordningar. En klassisk studie konstaterade att det för demokratin mest gynnsamma opinionsklimatet formades av flera komponenter, både *participant* och *subject*: "På den demokratiska medborgaren ställs motstridande krav. Medborgaren måste både vara aktiv och passiv, engagerad men inte alltför engagerad, inflytelserik men ändå beredd att foga sig."⁵³ Maktutredningen skilde således mellan *att skapa regler* och *att följa regler*.⁵⁴

Medborgarundersökningen 1997 innehöll en utförligare uppsättning medborgarnormer och det blev därmed möjligt att ge en mer detaljerad bild. Sambandsmönstren visade sig nu kunna sammanfattas i fyra huvuddimensioner. Två av dessa överensstämde med den tidigare undersökningen. I den nya rapporten benämndes dessa två dimensioner för *delaktighet* respektive *laglydighet*. Dessutom upptäcktes två ytterligare dimensioner. En var *kritisk rationalism*. Här samlades normer som att bilda sig en uppfattning oberoende av andra, att ta egna initiativ och att sätta sig in i hur andra människor resonerar. En fjärde dimension var *solidaritet*. Dessa normer handlade om att tänka på andra mer än sig själv och att välja varor som är bra för samhälle och natur även om de inte är bäst och billigast för en själv personligen.

Att mäta motståndanda

"En väl fungerande krisberedskap kräver medvetenhet om det personliga ansvaret och kunskap på alla nivåer om hur man snabbt och effektivt agerar i händelse av en kris. Individerna utgör den grund på vilken samhällets krishantering vilar." Regeringens formulering är klar.⁵⁵ Det är en tydligt formulerad norm att medborgaren har ett personligt ansvar i en krissituation. En undersökning av medborgarnas motståndanda kan ge värdefull information om hur väl denna norm är förankrad som idé och hur den efterlevs i praktiken.

Det förslag som här formuleras tar sin utgångspunkt i medborgarundersökningarna 1987 och 1997. Mättekniken måste anses vara väl utprovad och har visat sig ge användbara och hållbara resultat som uppfyller kraven på validitet och reliabilitet. För att behålla jämförelsemöjligheter bakåt i tiden bör de tidigare intervjufrågorna bibehållas med så små justeringar som möjligt.

En sådan modifiering kan bli aktuell när det gäller den centrala frågan om medborgarnormer. Intervjufrågan inleddes med frågan: "Det finns ju olika uppfattningar om vad som är viktigt för att vara en god medborgare." Eftersom urvalet av intervjupersoner förutsätts omfatta alla i den relevanta åldersgruppen som är folkbokförda i Sverige kommer undersökningen att omfatta även personer som inte har svenskt medborgarskap. Därför kan det uppstå en oklarhet kring vad som avses med "medborgare". En del utländska medborgare kan uppfatta frågan som att den inte är aktuell för deras egen del. Andra kan associera till sitt medborgarskap i ett annat land, som kanske har andra normer för vad som utgör en god medborgare. En lösning är att först ställa en filterfråga: "Är du svensk medborgare?" De som svarar ja får den fråga som tidigare har använts. De som svarar nej får en modifierad fråga: "Det finns ju olika uppfattningar om vad som är viktigt för att vara en god samhällsmedlem som bor i Sverige."

En ny undersökning har syftet att utvidga medborgarnormerna med aspekter som är relevanta för svensk krisberedskap. Som exempel skisseras här några tänkbara frågeformuleringar. I detta tidiga stadium bör de betraktas som högst preliminära.

Folkhälsa

Att vaccinera sig mot smittsamma sjukdomar för sin egen skull

Att vaccinera sig mot smittsamma sjukdomar för att andra inte ska smittas

Försörjningsberedskap

Att kunna klara sig utan el under en vecka

Att kunna klara sig utan vatten under en vecka

Att kunna klara sig med mat utan att kunna handla på en vecka

Att klara sig i en vecka om alla elektroniska betalningssystem slutar att fungera

Försvarsberedskap

Att göra sin värnplikt om man har möjlighet

Att veta var skyddsrum finns och hur de används

Att känna till vad larmsignaler (Hesa Fredrik) betyder

Att vara beredd att delta i Sveriges försvar i en icke-stridande roll, exempelvis med räddningsinsatser

Att vara beredd att delta i Sveriges försvar i en stridande roll, även med fara för sitt eget liv

Psykologiskt försvar

Att förhålla sig källkritiskt till nyheter och information

Att kontrollera fakta innan man delar i sociala medier

Att veta var man hittar korrekt samhällsinformation

Att inte sprida rykten och obekräftade uppgifter

Rättsstaten

Att anmäla brott som man får reda på

Att vittna i domstol om man blir kallad

Klimatkrisen

Att begränsa sitt resande för att hejda klimatförändringarna

Att äta mindre kött för att minska utsläppen av växthusgaser

Att sänka inomhustemperaturen för att minska energiförbrukningen
Att minska konsumtionen genom att inte köpa så många nya saker

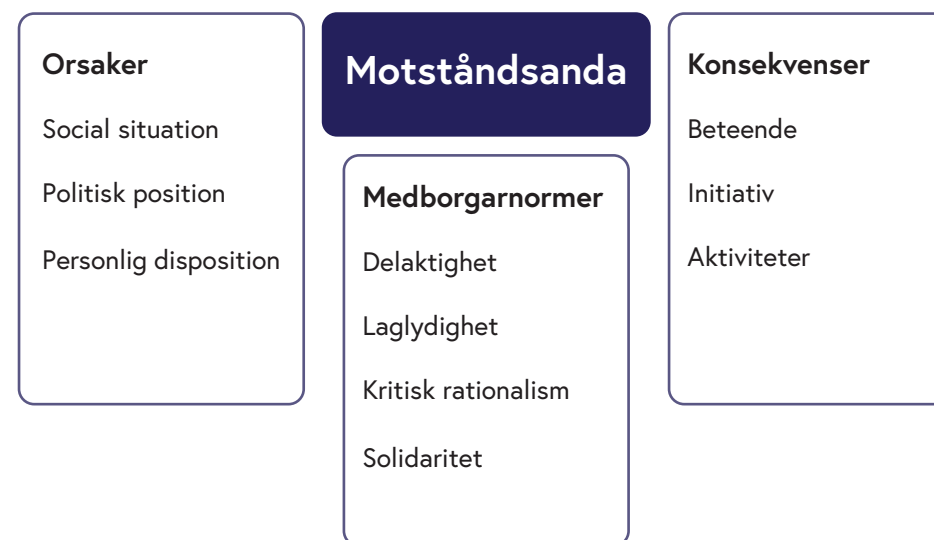
Olycksberedskap

Att kunna ge första hjälpen till någon som har skadats
Att kunna använda en brandsläckare
Att delta i räddningsarbete i mån av möjlighet
Att varna och tillkalla hjälp vid brand eller allvarlig olycka
Att hjälpa andra vid olyckor och samhällskriser
Att kunna simma 200 meter

Svaren på dessa frågor ska sammantaget ses som en operationalisering av begreppet motståndanda. Motståndanda blir här alltså liktydigt med att känna till och acceptera normer för personligt ansvar i en krissituation. Mätningen ger också besked om svenskarnas bedömning av såväl egen som andras efterlevnad av normerna om personligt ansvar i krissituationer.

Motståndanda: orsak och verkan

Att kartlägga medborgarnas motståndanda har ett värde i sig. En beskrivande undersökning visar hur uppslutningen bakom olika medborgarnormer varierar mellan olika samhällsområden och mellan olika befolkningsgrupper. Men en empirisk undersökning kan också ges ett vidare, förklarande syfte. En fråga är vilka faktorer som kan förklara de observerade variationerna. En annan fråga är vilka konsekvenser som följer av medborgarnas motståndanda. Motståndanda kan därmed betraktas som en mellanliggande variabel i en orsakskedja som förbinder orsak och verkan. Det kan också förekomma en växelverkan mellan förstärkande eller försvagande samband.

Liksom medborgarundersökningarna 1987 och 1997 bör en ny undersökning därför innehålla frågor för att göra det möjligt att analysera sambandsmönster och förklara skillnader mellan olika befolkningsgrupper.

Faktorer som kan förklara motståndandans variationer:

- Social situation: ålder, kön, civilstånd, familjesituation, utbildning, förvärvsarbete, yrke
- Uppväxt: invandring, boendemiljö
- Bostad: boendeform, bostadsort
- Politik: intresse, valdeltagande, partisympati, förtroendeuppdrag
- Medier: sociala medier, nyhetskonsumtion, media literacy (MIK)
- Makt: försök att påverka, bedömning av eget inflytande, valmöjligheter, kunna överklaga beslut
- Socialt sammanhang: fritidsintressen, personligt nätverk
- Förtroende: tillit till andra människor, tillit till myndigheter, missnöje
- Personlighet: psykologiska aspekter, utåtriktad/inåtvänd, konfliktundvikande
- Oro: oro för olika aspekter av samhällsutvecklingen
- Känsla av sammanhang: begriplighet, hanterbarhet, meningsfullhet (sense of coherence)

Andra medborgarnormer:

- Delaktighet
- Laglydighet
- Kritisk rationalism
- Solidaritet

Tänkbara konsekvenser av motståndanda:

- Beteende: olika slags praktiska förberedelser för eventuella krissituationer
- Utbildning: har gått kurser och utbildningar i kompetensutvecklande syfte
- Initiativ: har försökt påverka andra i sin omgivning att stärka beredskapen
- Ledarskap: har eller kan tänka sig ta uppdrag med relevans för beredskapen
- Deltagande: valdeltagande, föreningsaktivitet, andra typer av engagemang

De tidigare medborgarundersökningarna gav belägg för att medborgarnormer kunde ha en statistiskt påvisbar effekt på beteendet. En analys av valdeltagandets variationer visade exempelvis att betydelsen av individuella incitament ofta hade överskattats. I stället spelade medborgarnormer en viktig roll. Folk röstade inte primärt för att de därmed trodde sig kunna vinna individuellt inflytande, utan därför att de stimulerades av att uttrycka sin åsikt och att genom valhandlingen få fullgöra sin medborgerliga plikt.⁵⁶

För en undersökning av medborgarnas motståndanda kan det bli aktuellt att mäta olika slags beteende. Medborgarundersökningen 1997 ställde exempelvis frågan "Har Du någon gång under det senaste året gjort eller varit med om något av följande" och tog sedan upp en rad olika aktiviteter. Man skulle exempelvis kunna fråga om olika typer av praktiska krisförberedelser i hushållet.

De tidigare medborgarundersökningarna ställde också frågor om de intervjuades egna bedömningar av sina möjligheter att påverka sin situation i olika avseenden. Därmed blev det möjligt att kartlägga

hur självupplevd makt och vanmakt var fördelad bland olika medborgargrupper.

Undersökningens genomförande

För att kunna jämföra med medborgarundersökningarna 1987 och 1997 bör en ny undersökning grundas på en enkätundersökning med ett riksrepresentativt urval av befolkningen. Urvalet bör omfatta folkbokförda personer i Sverige, det vill säga även utländska medborgare. De båda tidigare urvalen begränsades till personer i åldrarna 16–80 år. Den undre gränsen på 16 år bör bibehållas. Den övre åldersgränsen på 80 år kan eventuellt slopas. Jämförelser över tid får i så fall avgränsas till det tidigare åldersintervallet.

Detta grundläggande urval kan kompletteras med undersökningar av särskilda grupper, såsom exempelvis skolungdomar, utlandsfödda eller boende i glesbygd. Under alla omständigheter bör fältarbetet föregås av en eller flera pilotundersökningar för att pröva sig fram till den bästa utformningen av enkäten.

En ny medborgarundersökning bör planeras så att det är möjligt att återkomma vid senare tillfällen för att följa upp och göra jämförelser. Regelbundet återkommande enkäter vore önskvärda men är givetvis en resursfråga.

Fältarbete

Medborgarundersökningen 1987 baserades på ett representativt urval av alla i Sverige bosatta personer i åldern 16–80 år. Datainsamlingen genomfördes med hjälp av intervjuer, i det stora flertalet fall utförda vid besök i den intervjuades hem. En mindre del av urvalet intervjuades på annan plats eller per telefon. Fältarbetet utfördes av Statistiska centralbyrån. Den genomsnittliga intervjutiden uppgick till ca 75 minuter. Urvalet omfattade 2 658 personer, varav 2 071 intervjuades. Svarsfrekvensen uppgick därmed till 77,9 procent.

Medborgarundersökningen 1997 genomfördes på samma sätt som 1987 års undersökning. Även här var intervjutiden i genomsnitt ca 75 minuter. Urvalet omfattade 1 964 personer, varav 1 460 intervjuades. Svarefrekvensen blev därmed 74,3 procent.

Uppföljning 1999. En kompletterande datainsamling genomfördes våren 1999 och riktade sig till samma urval som 1997 års medborgarundersökning och tog formen av en postenkät. Enkäten besvarades av 1 209 av de 1 954 personer i 1997 års urval som vid undersökningstillfället fortfarande ingick i populationen. Svarefrekvensen blev 61,9 procent.⁵⁷

Såväl 1987 som 1997 års medborgarundersökningar, och därmed även 1999 års postenkät, inrymde ett särskilt delurval bestående av gifta par där både man och hustru ingick i undersökningen. Dessa parurval gjorde det möjligt att analysera de inbördes sambanden mellan makarna. Såvida inte en ny undersökning om medborgarnas motståndanda särskilt skulle uppmärksamma förhållanden inom familjer finns det dock ingen anledning att upprepa just detta speciella delurval med gifta par.

Sedan medborgarundersökningarna genomfördes 1987 och 1997 har flera förutsättningar ändrats när det gäller fältarbetet för detta slags storskaliga intervjuundersökningar. Besöksintervjuer, som tidigare var det normala, har blivit alltmer kostnadskrävande och sällsynta undantag. Dessutom innebär det stigande bortfallet att kvalitetsproblemen har blivit mer påtagliga. En översikt över några av dagens motsvarigheter kan ge en uppfattning om hur dessa svårigheter kan bemästras.

Partisymptiundersökningen genomförs av SCB ett par gånger per år. Urvalet består av tre delar, paneler, som var och en är ett slumpmässigt urval som hämtas från Registret över totalbefolkningen, RTB. Endast svenska medborgare som fyller 18 år senast på andra söndagen i september undersökningsåret ingår i urvalsramen. Varje panel är med i tre på varandra följande undersökningar. Totalurvalet uppgår till ca 9 000 personer. Uppgifterna samlas in antingen genom datorstödda telefonintervjuer eller genom webbenkät. Bortfallet i maj 2021 uppgick till totalt 49,5 procent. Den största kategorin var ej anträffade (29,3 procent). Andelen som avböjde medverkan var 17,8 procent.⁵⁸

Undersökningen av levnadsförhållanden genomförs också av SCB. Urvalet utgörs av individer i åldrarna 16 år och äldre som dras från Registret över totalbefolkningen. Urvalen dras som stratifierat urval med obundet slumpmässigt urval inom respektive stratum, där strata ges av ålder i nio åldersgrupper. Uppgifterna samlas in av intervjuare vid SCB genom datorstödda telefonintervjuer enligt ett framtaget frågeformulär. För 2020 års undersökning uppgick bortfallet till totalt 51,9 procent. Även här var ej anträffade den största kategorin. En bortfallsanalys visar att bortfallet är särskilt stort bland utrikes födda och personer yngre än 34 år.⁵⁹

SOM-institutet vid Göteborgs universitet genomför årligen frågeundersökningar i syfte att kartlägga den svenska allmänhetens vanor och attityder på temat Samhälle, Opinion och Medier. Urvalet omfattar 16–85-åringar boende i Sverige och dras ur Registret över totalbefolkningen. Undersökningen 2020 byggde på ett totalurval om 22 500 personer, uppdelat i sex editioner med ett urval om 3 750 personer vardera. Undersökningen genomfördes huvudsakligen med postala enkäter, kompletterade med webbenkäter, med delvis överlappande frågeformulär mellan editionerna. Bortfallet blev totalt 49 procent.

Pilotundersökning

Som en förberedelse bör en pilotundersökning genomföras. Urvalet kan begränsas till ca 100–200 personer. Huvudsyftet är att testa de centrala intervjufrågorna om medborgarnormer. Det gäller bland annat att bedöma hur svaren fördelar sig på de olika svarsalternativen så att svarsfördelningen inte blir alltför skev. En pilotundersökning gör det också möjligt att analysera hur svaren på de olika medborgarfrågorna är inbördes korrelerade. Dessa svarsmönster kan läggas till grund för en dimensionsanalys. Sådana analyser är ett viktigt underlag för att bestämma vilka intervjufrågor som slutligen ska finnas med och hur de ska utformas.

Huvudundersökning

Intervjuundersökningen bör omfatta åtminstone 2 000 personer, utgörande ett representativt urval av personer folkbokförda i Sverige, i

åldrarna från 16 år och uppåt. Frågeformuläret kan förväntas bli relativt omfattande men den genomsnittliga tiden att besvara frågorna bör inte överstiga 45–60 minuter. Tre alternativa datainsamlingsmetoder är praktiskt möjliga: postenkät, telefonintervjuer och webbenkät, eller en kombination av dessa. Särskilda ansträngningar bör göras för att höja svarsfrekvenserna inom befolkningsgrupper som brukar ha stort bortfall, exempelvis yngre och utlandsfödda.

Återkommande undersökningar

Intervjuundersökningen bör utformas så att den kan upprepas vid senare tillfällen. Erfarenheterna av 1987 och 1997 års medborgarundersökningar visar på det stora värdet av möjligheten av att kunna analysera förändringar över tid. Regelbundet återkommande mätningar skulle på sikt kunna bli av stor nytta när det gäller att kontinuerligt följa befolkningens motståndanda.

Eventuellt skulle en förnyad undersökning kunna utformas så att en del av föregående års undersökningsurval återintervjuas. En sådan paneluppläggning gör det möjligt att följa bruttoförändringar och därmed stabilitet och förändring på individnivån.

Specialundersökningar

Huvudundersökningen kan sägas ge en satellitbild av medborgarnas motståndanda. Denna översiktliga kartläggning kan med fördel kombineras med fördjupade studier.

Enkätundersökningen kan exempelvis kompletteras med fokusgrupper. Sådana kan genomföras inför en undersökning för att testa olika frågeformuleringar. Fokusgrupper kan också följa upp en enkät för att bättre förstå nyanser och samband.

Specialundersökningar kan också fördjupa kunskapen om medborgarnormernas förankring inom vissa bestämda befolkningsgrupper, samhällssektorer och geografiska områden.

Internationella jämförelser

Eftersom frågeställningarna om medborgarnas motståndanda inte är unika för Sverige vore det möjligt att också genomföra jämförbara intervjuundersökningar i andra länder. Den svenska medborgarundersökningen blev en av inspirationskällorna för ett internationellt forskningsprojekt om medborgarskap och delaktighet i demokratiska samhällen.⁶⁰

Begreppet *resilience* har under senare tid främst kommit att förknippas med miljöhot och ekosystem.⁶¹ Men detta begrepp kan tillämpas, inte bara på systemnivå, utan också individnivå. Man avser då en individs förmåga att möta oväntade problem och utmaningar.⁶² Ett europeiskt projekt med inriktning på att mäta och analysera *citizen resilience* skulle eventuellt kunna organiseras som en utvidgning av EU:s regelbundet återkommande intervjuundersökning Eurobarometer.⁶³

Referenser

- ¹ Lag (2001:82) om svenskt medborgarskap.
- ² T. H. Marshall, "Citizenship and the Social Class" (1949). Tryckt i *Class, Citizenship, and Social Development*, University of Chicago Press 1964.
- ³ *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*. SOU 1990:44.
- ⁴ Skollag (2010:800).
- ⁵ Lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt.
- ⁶ Rättegångsbalk (1942:740).
- ⁷ Smittskyddslag (2004:168).
- ⁸ *Smittskydd, samhälle och individ*. SOU 1999:51.
- ⁹ *Motståndskraft. Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret 2021–2025*. Ds 2017:66, s. 77.
- ¹⁰ Prop. 2020/21:30, s. 27.
- ¹¹ Se t. ex. Russell J. Dalton, *The Good Citizen. How Millennials are Reshaping American Politics*. Tredje upplagan. Congressional Quarterly Press, Washington, DC (2021).
- ¹² För en litteraturöversikt, se Kirsi Juhila & Suvi Raitakari, "Responsibilisation in Governmentality Literature", i Kirsi Juhila, Suvi Raitakari & Christopher Hall, red., *Responsibilisation at the Margins of Welfare Services*. Routledge. (2017), s. 11–34.
- ¹³ Elinor Ostrom, "A behavioral approach to the rational choice theory of collective action", *American Political Science Review*, 2 (1998), 1–22.
- ¹⁴ Erich Fromm, *Flykten från frihet*. Natur och Kultur, Stockholm 1945.
- ¹⁵ Martin Seligman, *Helplessness. On Depression, Development, and Death*. W.H. Freeman, San Francisco (1975).
- ¹⁶ SOU 1990:44, s. 394.
- ¹⁷ Gösta Bohman: Om demokratin. Tal vid partistämman den 11 november 1990. <https://www.svenskatal.se/19901111-gosta-bohman-om-demokratin/>
- ¹⁸ David Magnusson, "Learned helplessness: welfare for good or bad", *Quarterly Review*, 3–4 (1980).
- ¹⁹ *Om krisen eller kriget kommer*, MSB 1186 (2018), s. 4.
- ²⁰ Prop. 2014/15:1 Budgetproposition UO6, politikens inriktning för samhällets krisberedskap.
- ²¹ *Gemensamma grunder för samverkan och ledning vid samhällsstörningar*. MSB 2014. Se även Budgetpropositionen för 2015 (prop. 2014/15:01), UO 8, politikens inriktning för samhällets krisberedskap
- ²² SFS 2022:524 § 6. Se även *Struktur för ökad motståndskraft. Utredningen om civilt försvar*. SOU 2021:25.
- ²³ Regeringsformen 15 kap.
- ²⁴ Lag (1992:1403) om totalförsvar och höjd beredskap.
- ²⁵ Olof Petersson, *Begreppet gråzon*. Försvarshögskolan (2020).
- ²⁶ *Militärstrategisk doktrin*. Försvarsmakten (2016). MSD 16
- ²⁷ *Säkerhetspolitik och totalförsvar*. SOU 1976:5, s. 195.
- ²⁸ Ds 2017:66, s. 67.
- ²⁹ För en översikt, se Viktoria Asp och Sara Sjölund, *Enskildas ansvar vid allvarliga olyckor och kriser. Det offentliga syn och den enskildes agerande*. Crismart, Försvarshögskolan (2014). FHS 200/2013.
- ³⁰ Prop. 2020/21:30, s. 61.
- ³¹ Ds 2017:66, s. 67.
- ³² Prop. 2005/06:133, s. 44.
- ³³ *En strategi för Sveriges säkerhet. Försvarsberedningens förslag till reformer*. Ds 2006:1, s. 11, 16.
- ³⁴ Olof Petersson, *Att värna den demokratiska rättsstaten*. MSB 706 (2014).
- ³⁵ Tal vid Folk och Försvars konferens i Sälen i januari 2018.
- ³⁶ Ds 2017:66, s. 109. På motsvarande sätt görs en skillnad mellan försvarsvilja i fred och motståndanda i krig: *Psykologiska angrepp och svensk motståndanda*. Sammanställning av artiklar i Arménytt 1985. Försvarsstabens informationsavdelning, rev uppl. (1991).
- ³⁷ *Psykologiskt försvar*. SOU 1953:27, s. 12.
- ³⁸ SOU 1953:27, s. 53.
- ³⁹ *Motståndanda. Psykologiska försvarsproblem i fred och krig*. Försvarets brevskola (1957).
- ⁴⁰ SOU 1953:27, s. 205 ff.
- ⁴¹ SOU 1953:27, s. 228.
- ⁴² Se t. ex. *Opinioner 2018. Allmänhetens syn på samhällsskydd, beredskap, säkerhetspolitik och försvar*. MSB 1328 (2018), s. 91.
- ⁴³ Se t. ex. Björn Modéer, *Definitioner av begreppet försvarsvilja*. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, rapport 67 (1974). Kurt Törnqvist, *Försvarsvilja och närbesläktade begrepp. Definitions- och mätproblem*. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, rapport 70 (1975). Klas Borell, *Försvarsvilja. En studie av några valda problem kring Beredskapsnämndens försvarsviljemätningar*. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, rapport 119 (1983). Gertie Elsässer, *Försvarsvilja och framtidstro*. Studentlitteratur, Lund (1987).
- ⁴⁴ *Opinioner 2018*. MSB. En senare mätning koncentrerades på coronapandemin: *Opinioner 2020. Om allmänhetens syn på samhällsskydd och beredskap*. MSB 1539 (2020).
- ⁴⁵ "Of course, we all hope that there will not be another war, but if it were to come to that would you be willing to fight for your country?" Yes/No/Don't know. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV1.jsp>
- ⁴⁶ Ronald F Inglehart, Bi Puranen & Christian Welzel, "Declining willingness to fight for one's country: The individual-level basis of the long peace", *Journal of Peace Research* (2015). DOI: 10.1177/0022343314565756
- ⁴⁷ *Opinion 2018*. MSB, s. 104.
- ⁴⁸ Christoffer Wedebrand, *Allmänheten och totalförsvaret. Resultat från en enkät utskickad hösten 2018*. Totalförsvarets forskningsinstitut (2019). FOI-R--4771—SE.
- ⁴⁹ Se t. ex. Citizenship, involvement, democracy, CID. <https://www.mzes.uni-mannheim.de/d7/en/projects/citizenship-involvement-democracy-cid-0>. US CID: <https://www.icpsr.umich.edu/web/civicleads/studies/4607/staff>.

⁵⁰ Olof Petersson, Anders Westholm & Göran Blomberg, *Medborgarnas makt*. Carlssons, Stockholm (1989). Engelsk översättning: *Citizen power*. https://olofpetersson.se/_arkiv/skrifter/citizen.pdf. *Demokrati och makt i Sverige*. SOU 1990:44. Se även Göran Blomberg, Olof Petersson och Anders Westholm, *Medborgarundersökningen. Råtabeller*. Maktutredningen 1989. Dokumentation och data: <https://snd.gu.se/sv/catalogue/study/snd0474>.

⁵¹ Olof Petersson, Jörgen Hermansson, Michele Micheletti, Jan Teorell & Anders Westholm, *Demokrati och medborgarskap. Demokratirådets rapport 1998*. SNS, Stockholm (1998). Dokumentation och data: <https://snd.gu.se/sv/catalogue/study/snd0796>.

⁵² Denna diskrepans kan även analyseras på individnivå. För varje individ beräknas då ett index som utgör ett genomsnitt av de åtta svaren på de tre frågeserierna. För varje individ bildas därmed tre sammanfattande variabler: norm (V1), andras efterlevnad (V2) och egen efterlevnad (V3). Därefter skapas nya variabler som utgör differenser mellan dessa genomsnittsindex. Exempel: $W1 = (V3 - V2)$, som mäter hur mycket bättre man själv följer normer jämfört med andra människor. Ytterligare två index kan konstrueras analogt. Såvitt bekant har denna analysmöjlighet ännu inte utnyttjats.

⁵³ Gabriel A. Almond & Sidney Verba, *The Civic Culture*. Little, Brown and Company, Boston (1963), s. 343 f.

⁵⁴ Petersson, Westholm & Blomberg (1989), s. 263.

⁵⁵ Regeringens proposition 2007/08:92. Stärkt krisberedskap – för säkerhets skull, s. 42.

⁵⁶ Jan Teorell & Anders Westholm, "Att bestämma sig för att vara med och bestämma: om varför vi röstar – allt mindre", *Valdeltagande i förändring*, SOU 1999:132, s. 155.

⁵⁷ Teorell & Westholm (1999).

⁵⁸ *Kvalitetsdeklaration PSU*. SCB 2021-06-02. www.scb.se/psu.

⁵⁹ *Kvalitetsdeklaration ULF/SILC*. SCB 2021-04-21. www.scb.se/ulf.

⁶⁰ Jan W. Van Deth, José Ramón Montero, Anders Westholm, red. *Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis*. Routledge, London (2007).

⁶¹ Se t. ex. Stockholm Resilience Centre. <https://www.stockholmresilience.org>.

⁶² <https://www.apa.org/topics/resilience>.

⁶³ <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/sv/be-heard/eurobarometer>.

Myndigheten för psykologiskt försvar
Våxnäsgatan 10

Telefon: 010-183 70 00
Mail: registrator@mpf.se
www.mpf.se

Myndigheten för
psykologiskt försvar

